

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОТЕНЦІАЛ ТЕРИТОРІЇ»

Постановка проблеми. Успішність розвитку тієї чи іншої території обумовлена її інтегральним потенціалом і його складовою – соціально-економічним потенціалом. Тому розробка сучасних наукових підходів щодо дослідження потенціалу території, його структури і напрямів використання є важливим завданням. І значна роль у проведенні такої оцінки належить саме суспільній географії. Комплексне розуміння процесів, які відбуваються в суспільстві, їх зв'язки з оточуючим середовищем, найбільш повно, порівняно з іншими науками, відображені в об'єкті і предметі географії і її суспільної гілки.

Дослідженням потенціалу території та його окремих складових займалися та займаються зарубіжні і вітчизняні вчені, зокрема, слід виділити таких як М.Д.Шаригін, В.О.Анучин, О.О.Мінц, І.В.Комар, Г.О.Приваловська, Д.Сейвер, П.Клоук, Ф.Андерсен, Г.Метчевс, М.М.Паламарчук, Л.Г.Руденко, І.О.Горленко, О.Г.Топчієв, В.П.Руденко, І.Т.Твердохлебов, В.П.Нагірна, Г.П.Підгрушний, Н.Ю.Недашківська та ін.

Метою даної публікації є стислий аналіз основних підходів до дослідження поняття «потенціал території».

Виклад основного матеріалу. У наукових дослідженнях щодо вивчення потенціалу території використовують такі терміни як «економічний потенціал», «соціально-економічний потенціал», «ресурсний потенціал», «інтегральний потенціал». На нашу думку, останній є найбільш влучним, тому що «поєднує всі ресурси території (природні, трудові, виробничі, фінансові, наукові, інтелектуальні, інформаційні тощо), які можуть бути залучені до господарської діяльності, і саму територію як поле взаємодії суспільних і природних компонентів, включаючи її транспортно-географічне положення» [1, с. 33].

Перш за все, розглянемо основоположне поняття «потенціал». Категорія «потенціал» (від лат. *potentia* – сила, можливість) означає – запаси, джерела. Відомим є визначення поняття «потенціал», як такого, що означає засоби, джерела наявні та ті, які можуть бути мобілізовані, введені в дію та використані для досягнення певної мети, здійснення плану, вирішення будь-якого завдання [2]. У даному визначенні увага акцентується на можливості мобілізації наявних засобів.

Ми пропонуємо розглядати поняття «потенціал» як інтегральну форму різноманітних можливостей, властивостей, засобів, умов, нереалізованих резервів певної території, які за відповідних умов можуть бути використані для досягнення конкретних цілей, тобто перейти від можливості у дійсність.

Щодо «потенціалу території», то в широкому розумінні його трактують як відношення між фактичною і граничною (гранично допустимою) ємностями при змінних умовах (з урахуванням додаткових витрат, організаційних заходів, відкриття нових ресурсів, технічного прогресу і т.д.), потенціал - це можливість, реалізація якої вимагає нестандартного підходу, додаткової умови [3, с. 78-79].

Потенціал території як «можливість розширення господарської діяльності на даній території без великих допоміжних затрат на її благоустрій або з додатковими капітальними затратами» [4, с. 544], пропонують розглядати автори фундаментального словника з географії. Визначення змістовне, проте, в ньому за основу береться лише господарська діяльність, а інші аспекти – не розкриті.

З економічної точки зору соціально-економічний потенціал розглядає Б.М.Мочалов, визначаючи його як сукупну здатність галузей народного господарства виготовляти промислову, сільськогосподарську продукцію, здійснювати капітальне будівництво, перевозити вантаж, надавати послуги населенню [5, с. 7]. Також автор наголошує на необхідності розмежовувати показники соціально-економічного потенціалу від показників економічної потужності. Він характеризує останні як фактично досягнутий рівень розвитку виробничих сил на певну дату та підкреслює, те, що соціально-економічний потенціал розкриває економічну потужність [5, с. 10].

Узагальнюючи всі вищенаведені визначення можна відмітити, що у більшості з них домінує ресурсна теорія, яка базується на аналізі складу та ефективності використання ресурсів для досягнення якісного стану території.

Поняття «потенціал території» не є сталою величиною, воно змінюється в залежності від кількісних і якісних процесів, що відбуваються в суспільстві, а також набуває нових значень в процесі еволюції. Простежується зміна у співвідношенні якості-кількості ресурсів, а також попиту на його різновиди (таблиця 1).

Таблиця 1. Потенціал території: еволюція використання

Період	Ресурси розвитку
Доіндустріальний	Природний потенціал, потенціал географічного положення
Індустріальний	Інфраструктурний, промисловий (або виробничий), демографічний,
Постіндустріальний	Інноваційний, інтелектуальний, фінансовий, інформаційний, культурний, екологічний

Еволюція розуміння інтегрального потенціалу території, можливостей і напрямів його використання, пов'язана з загальними тенденціями розвитку господарства та суспільства в цілому, зокрема переходу від доіндустріальної до індустріальної, а в кінцевому результаті до постіндустріальної стадії розвитку,

яка визначається послідовними прогресивними змінами, що ускладнюють просторову структуру.

Доіндустріальна стадія характеризується виникненням продуктивного господарства, при якому були задіяні природні ресурси (земельні, водні, біологічні), також розвитком поділу праці. Даний період характеризується низьким рівнем господарського освоєння території [6]. Простежується залежність від потенціалу географічного положення – освоюються невеликі території з найбільш сприятливими умовами для життя. Стає очевидною обмеженість існуючих засобів та підходів до освоєння ресурсів, а також потреба освоєння нових територій. Це призводить до виникнення та застосування машинної техніки, розвитку системи транспортного сполучення. Починає розвиватися виробничий та промисловий потенціал.

Важливим етапом у формуванні поглядів щодо використання потенціалу території відіграла промислова революція, яка охопила у другій половині XVIII ст. Англію і впродовж XIX ст. поширилася на інші країни Європи, США та Японію. Зрушення відбувалися як у економічному (стрімкий розвиток продуктивних сил, відхід аграрного господарства на другий план, поява нових галузей промисловості (зростання важкої промисловості), розвиток транспортної системи), так і в соціальному (виникнення нових класів та соціальних груп, відчувалися зміни в розселенні населення і його складі, перебудова політичного устрою, набуло нових значень духовне життя суспільства, активізувалися наукові відкриття) потенціалі.

Індустріалізація, набувши величезних масштабів, призвела до суттєвих змін у природному потенціалі – значне виснаження природних ресурсів, їх видобуток та переробка створили несприятливу екологічну обстановку. Період визначається недостатньою врахованістю можливостей окремих регіонів. Залучення ресурсів відбувається у великих обсягах, зокрема і тих, що не піддаються відновленню, що змушує замислитися над раціоналізацією їх використання.

В умовах постіндустріального суспільства відбувається активне накопичення фінансового капіталу, пріоритетними стають зниження ресурсоемності виробництва, розвиток наукоємних галузей, зростає тенденція до залучення невичерпних ресурсів сонячної та вітрової енергії, вод Світового океану, широкого розповсюдження набуває створення та впровадження інформаційних та ресурсозберігаючих технологій.

Суттєві зміни простежуються і у підходах до дослідження потенціалу території. Якщо в XX ст. основну увагу зосереджували на природному, зокрема, земельному потенціалі та ресурсах мінеральної сировини та палива, які вважались основою економічного розвитку країни, то на початку XXI ст. у дослідженні потенціалу території значно зросла роль вивчення інтелектуального, інноваційного, культурного, рекреаційного, промислового, фінансового потенціалу, яким раніше приділялась зовсім незначна увага. Особливістю цього періоду стала значна зміненість природного середовища внаслідок

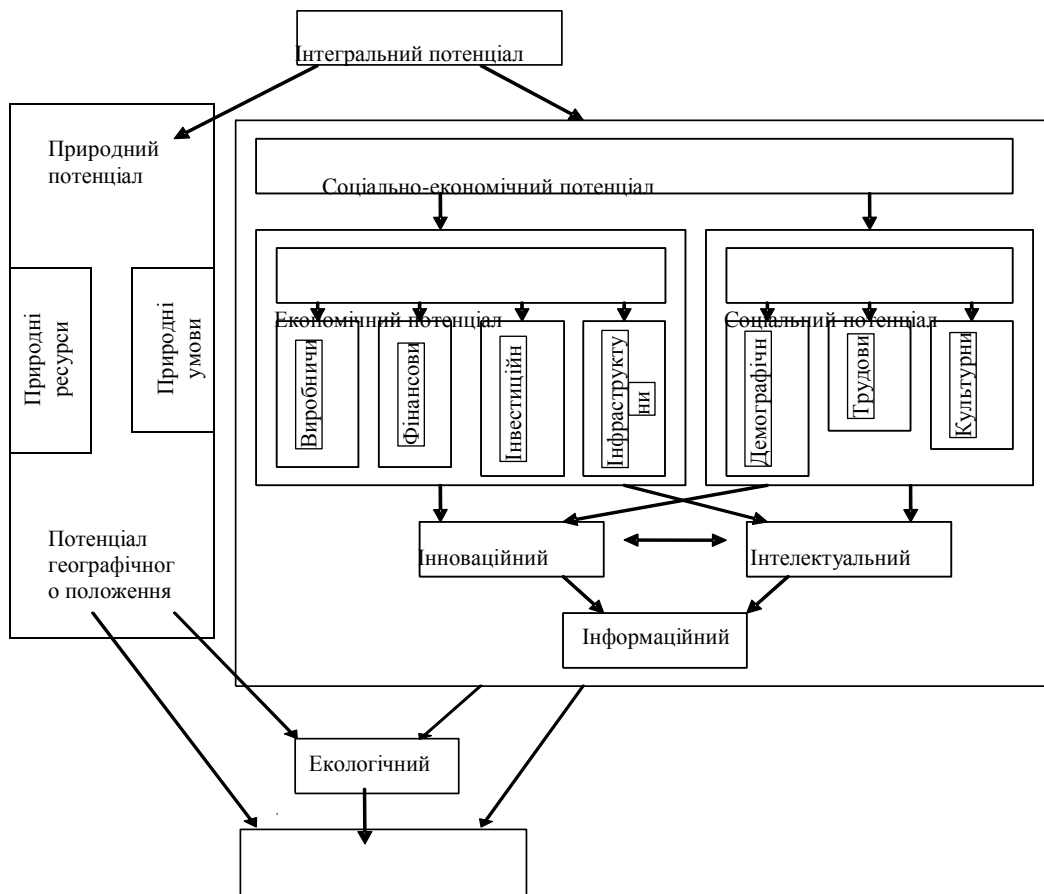
людської діяльності, та усвідомлення суспільством важливості збереження невідновлюваних ресурсів, впровадження ресурсозберігаючих технологій при їх використанні.

Розглянемо структуру потенціалу території. Багатоманітність зв'язків в ієрархічній структурі потенціалу території ускладнює його по компонентну диференціацію, особливо щодо соціально-економічної сфери. Це пояснює широкий спектр підходів щодо класифікації підсистем та їх визначення. Так одні автори до складу соціально-економічного потенціалу території включають лише людський, природний і виробничий потенціал [7], інші – природне середовище та природні ресурси, населення, виробничо-економічні ресурси, організаційно-управлінський блок, геополітичний потенціал [8, с. 4].

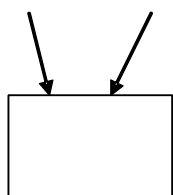
Відповідно, розбіжності простежуються і в по компонентній класифікації – в окремих публікаціях до складу природно-ресурсного потенціалу включають «мінеральні, водні, земельні, лісові, природно-рекреаційні, фауністичні тощо» [9, с. 204], в інших, практично всі перераховані вище компоненти введені до економічного потенціалу, зокрема: «сучасна система машин і інші знаряддя праці, весь науковий і виробничий арсенал, розвідані та ті, що добуваються, запаси сировини та енергії, трудові ресурси і виробничий досвід» [10, с. 76].

З точки зору суспільної географії доцільно виділяти природний та соціально-економічний потенціал, які, в залежності від ступеню конкретизації, можуть бути розділені на компоненти. Крім того, як інтегруючі складові можна виділити інноваційний, інтелектуальний, інформаційний, екологічний та рекреаційний потенціал.

У загальному вигляді інтегральний потенціал території можливо розглядати за наступною схемою:

Рекреаційний потенціал
Рекреаційний потенціал

Розробка і опис складових кожного елемента, як і розробка системи індикаторів для його оцінки – питання неоднозначне і потребує подальших досліджень. Але, на нашу думку, окремі види заслуговують особливої уваги, зокрема, інтелектуальний, інноваційний та інформаційний потенціал, які в процесі науково-технічного прогресу істотно впливають на методи, напрями та ефективність використання усіх видів ресурсів. Тому найбільш важливими та ефективними у сучасних умовах є зусилля спрямовані на формування саме цих видів потенціалу. Підтвердження цьому знаходимо у визначенні, даному В.П.Нагірною, яка розглядає інтелектуальний потенціал як найбільш потужний та перспективний ресурс, в основі якого лежить інтелектуальна праця людини, спрямована на створення і розповсюдження інновацій [1, с. 36].

В зв'язку з тим, що поняття «інтелектуальний потенціал» є відносно «молодим», відсутнє єдине однозначне трактування даної дефініції. В залежності від досліджуваної сфери, простежуються різні підходи щодо визначення «інтелектуального потенціалу території». Ресурсний підхід простежується у визначеннях В.А.Іванцова [11], Л.Я.Баранової [12], в його основу покладена теза, про те що інтелектуальний потенціал – це сукупність природних, трудових, фінансових, інформаційних та інших ресурсів, а також технологічні можливості національної економіки використовувати науково-технічні знання для соціально-економічного розвитку.

Інтелектуальний потенціал, як елемент соціального інтелекту, розглядає економіст Ю.М.Канигін, трактуючи останній як здатність суспільства та його підсистем сприймати, зберігати, нагромаджувати знання, продукувати нові ідеї та використовувати у контексті реалізації наукового потенціалу суспільства [13]. Цей підхід аналізує кінцевий результат інтелектуального потенціалу.

Соціологи М.М.Руткевич та В.К.Левашов [14], які трактують інтелектуальний потенціал як інтегральне поняття, яке включає в собі стан розвитку науки, рівень оволодіння населенням науково-технічними знаннями й вміннями, що тісно пов'язане з рівнем освіти та культури населення, поєднують у своєму визначенні два попередніх підходи, ресурсний та результативний. На думку вчених, можливість забезпечити науку новітніми технологіями, а в сфері освіти – підготувати кваліфіковані кадри, є визначальними факторами росту інтелектуального потенціалу.

Важливими умовами формування та розвитку інтелектуального потенціалу є: інвестиції в освіту, розвиток і підтримка здібних дітей, заохочення студентів до навчання – даючи стабільну роботу, виділення коштів на наукові програми, які передбачають, заохочення творчої молоді, підтримка креативних ідей, гідна оплата інтелектуальної праці людини, створення фондів підтримки молодих спеціалістів, організація міжнародних обмінів.

Таким чином, інтелектуальний потенціал – це сукупність людського капіталу, представленого у вигляді будь-якої інтелектуальної діяльності індивіда (знання, мислення, творчі

здібності) у поєднанні з системою освіти і науки території, а також вмінням застосовувати інтелектуальний капітал на практиці. До усього вище перерахованого можна додати так званий штучний інтелект, який представлений машинно-технічним відтворенням інтелектуальної діяльності людини (комп'ютерна техніка).

Отже, для формування високоєфективної економіки необхідною умовою є максимальне залучення інтелектуального потенціалу як провідного фактору розвитку конкурентоспроможної економіки, а також органічне поєднання інтелектуального потенціалу в інноваційному процесі.

Інноваційний потенціал – це сукупність різних видів ресурсів, включаючи матеріальні, фінансові, інтелектуальні, інформаційні та інші ресурси, необхідні для здійснення інноваційної діяльності [15, с. 18].

Деякі економісти розглядають інноваційний потенціал, як підсистему економічної категорії - «це частина економічного потенціалу, що забезпечує розвиток науки і техніки і впровадження їх досягнень в економіку, забезпечуючи тим самим її зростання» [16, с. 179], проте, на нашу думку, необхідно додати, що інноваційний потенціал змінює на краще усі спектри суспільного буття, а не лише зростання економіки.

На думку вчених Б.К.Лісіна та В.М.Фрідлянова, інноваційний потенціал - це «сукупність науково-технічних, технологічних, інфраструктурних, фінансових, правових, соціокультурних та інших можливостей, що забезпечують сприйняття й реалізацію нововведень, тобто одержання інновацій» [17].

Більшість підходів щодо визначення інноваційного потенціалу охоплюють два основні напрями дослідження, в яких за основу береться наявність ресурсів та можливість їх використання.

Інновація – це результат інтелектуальної та творчої діяльності людини, який виступає у формі винаходу, це новий, раніше не використовуваний спосіб (ідея, метод) впровадження нововведення, для масштабної якісної зміни суспільних процесів. Проте, слід уточнити, що інновацією є лише те, що значно збільшує ефективність діючої системи (системозмінне). Як наслідок, інновація передбачає позитивну оцінку в будь-якій діяльності чи то у виробничій сфері, чи то значне прискорення або полегшення цієї діяльності. Основоположником теорії інновацій є відомий теоретик Й. Шумпетер, який розумів «інновацію» як будь-яку зміну, яка наступала внаслідок впровадження наукових відкриттів, винаходів або інших удосконалених рішень.

Отже, ми пропонуємо інноваційний потенціал розглядати як існуючі та потенційні можливості впровадження новітніх технологій та ін. нововведень, які забезпечують масштабний (кардинальний) якісний ріст територіальної системи.

До основних принципів формування інноваційного та науково-технічного потенціалів автори праці «Інноваційний розвиток промисловості України» віднесли наступні: урядова підтримка фундаментальних досліджень; свобода наукової та науково-технічної творчості; правова охорона і патентний захист інтелектуальної

власності; інтеграція наукової, науково-технічної діяльності й освіти; підтримка конкуренції у сфері науки й техніки, інноваційної діяльності; конкуренція ресурсів на пріоритетних напрямках НДДКР (Науково-дослідницька діяльність конструкторських розробок); стратегія підготовки та перепідготовки кадрів для нових і новітніх галузей у виробництві; розвиток міжнародного наукового співробітництва [18, с. 53].

На наш погляд, цей перелік слід розширити, додавши важливість проведення моніторингу наявного інноваційного потенціалу, проводити аналіз реального стану, це зокрема, дозволить точніше визначати сильні та слабкі сторони його розвитку та функціонування. Отже, запровадження інноваційної діяльності у всі сфери суспільного життя є необхідною умовою його ефективного та динамічного розвитку, а раціональне використання інноваційного потенціалу вносить позитивні зрушення в територіальні процеси.

Початок ХХІ ст. можна назвати початком епохи інформаційних технологій. І це очевидно, адже останній має стратегічно важливий вплив на розвиток території. Значно змінився статус самої інформації – зросла її соціальна значимість у суспільстві, розширилося коло сфер її впливу, на інформацію покладено нові функції. Крім того, інформацію використовують для вирішення локальних та глобальних проблем у різних сферах суспільного життя. Інформаційний потенціал змінює структуру на напрями виробництва, змінює відношення до матеріальних на користь культурних цінностей.

Наявність розвиненого інформаційного потенціалу доповнює суспільство додатковою якісною характеристикою – інформаційністю і відповідно, змінює статус суспільства на інформаційне суспільство.

У розвитку інформаційного потенціалу є і негативні тенденції, зокрема, збільшення впливу засобів масової інформації на суспільну думку, що виражено й складністю відбору та достовірністю інформації, руйнуванням духовних цінностей.

Таким чином, інформаційний потенціал – це наявні інформаційні ресурси, а також сукупність засобів, методів та умов, які забезпечують можливості їх створення, переробки (обробки), зберігання та реалізації.

Отже, інформаційний потенціал позначений в усіх сферах суспільного життя, та займає високі позиції у структурі соціальної системи, має значний вплив на його подальший розвиток.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що потенціал території в процесі еволюції набув нових значень. Не викликає сумнівів значимість природного середовища та природних ресурсів території для всіх етапів розвитку людства. Вони були і залишаються основою життя, причиною конфліктів, метою перерозподілу та джерелом розвитку. Водночас, на кожному з етапів усвідомлення наявності та ефективності використання нових видів ресурсів, позначалось стрімким розширенням існуючих і перспективних можливостей суспільства. Якщо в період зародження в його основу вкладалися сукупність наявних природних ресурсів, то згодом додалася можливість їх переробки, а в сучасних умовах – соціальні та організаційні фактори. Якщо спочатку кінцева мета

вбачалася у кількісному збільшенні ресурсів у вигляді сировини, робочої сили, основних фондів, то на сьогоднішній день пріоритетним стало їх раціональне та ефективне використання. На перший план вийшли нові елементи потенціалу, яким раніше відводилася зовсім незначна увага (інформаційний, інноваційний), ускладнилася структура вже існуючих. Подібні тенденції означають і потребу систематизації напрацювань, і необхідність розробки критеріїв та підходів до оцінки інтегрального потенціалу та його видів для територій різного рангу.

Список використаних джерел:

1. Нагірна В.П. Інтегральний потенціал території у контексті господарської діяльності регіону. Український географічний журнал – 2010, № 2.
2. Большая советская энциклопедия: В 63-х томах. Т. 34 / Ред. Б.А. Введенский. – М., 1997.
3. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь, М., 1983.
4. Котляков В.М., Комарова А.И. География: Понятия и термины. Пятиязычный академический словарь. – М.: Наука, 2007.
5. Экономический потенциал развитого социализма / под ред. Б.М. Мочалова. – М.: Знание, 1982. – 604с.
6. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560с.
7. Дорошенко Ю.А. Экономический потенциал территории. – С. – Пб: Химия, 1997. – 237с.
8. Жулавский А.Ю. Принципы оценки экономического потенциала территории. «Вісник СумДУ», 1999, №3 (14)
9. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів /М.М. Паламарчук, О. М. Паламарчук — К Знання 1998. — 416 с.
10. Игнатовский П. Экономический потенциал и условия действительности хозяйственного механизма. – Плановое хозяйство. – 1980. - № 2
11. Иванцов В.А. Интеллектуальный потенциал, факторы его использования: автореф. дис.к.э.н. – Казань, 2003
12. Баранова Л.Я., Левин А.И. Потребности, доходы, потребление: экон. словарь-справочник. – М.: Экономика, 1988. – 351с.
13. Канигін Ю.М. Інтелект народу / Канигін Ю.М. // Вісник Академії наук України. – 1993. - № 7. – С. 37-47.
14. Левашов В.К. О понятии интеллектуального капитала и способах его измерения / В. Левашов, М. Руткевич // Науковедение. – 2000. - №1
15. Тихонов А.Н. Менеджмент инновационной организации: Уч. пособие – М.: Европейский центр по качеству, 2003.
16. Проблеми управління інноваційним розвитком підприємств у транзитивній економіці: Монографія / За заг. ред. С.М.Ілляшенка. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2005. – 582 с.
17. Лисин Б.К, Фридлянов В.Н. Инновационный потенциал как фактор развития //Инновации. – 2002. – №7. – С. 25.
18. Інноваційний розвиток промисловості України / О.І. Волков, М.П. Денисенко, А.П. Гречан та ін.; Під ред.. проф. О.І. Волкова, проф. М.П. Денисенка. – К.: КНТ, 2006.